بونیادگەری
مریشکی بونیادگەرەکان و هێلکەی ئومانیستی لیبراڵ

پیتەر باری
لە ئینگلیزییەوە:
مەنسور تەیفوری و ڕێزان حەسەنی

بونیادگەری بزوتنەوەیەکی ڕۆشنبیرییە کە لە پەنجاکانی سەدەی بیستدا لە فەرەنسا دەستی پێکرد و یەکەمجار لە بەرهەمەکانی کلۆد دلێڤی شتراوسی (١٩٠٨) ئەنترۆپۆلۆگ و ڕۆلان بارت (١٩٨٠ – ١٩١٥)ی ڕەخنەگری ئەدەبیدا بینراوە. دابەزاندنی بونیادگەری بۆ یەک ئەنجام و چڕکردنەوەی لە یەک گوزارەدا کارێکی دژوار و گرانە، بەڵام ئەگەر ناچار بین مل بەم دابەزاندنە بدەین، دەتوانین بڵێین جەوهەری بونیادگەری بڕوایە بەوەی شتەکان بە تەنیا و دابڕاو دەرک ناکرێن — شتەکان دەبێ لە ناوکۆیی بونیادێکی گەورەتردا کە خۆیان بەشێکن لێی سەیر بکرێن. بونیادگەری، بە زۆری ١٩٧٠ کان گەیشتە بەریتانیا و کاریگەرییەکی بەرفراوانی دانا.

ئەو بونیادانەی لێرەدا باسدەکرێن ئەوانەن کە شێوەکانی تێگەیشتنی ئێمە بۆ جیهان و ڕێکخستنی ئەزموونەکانمان دەسەپێنن بەسەرماندا، نەک بوویەکی بابەتی کە پێشتر لە جیهانی دەرەکیدا بووبێ. ئەمەش بەم مانایە کە واتا یان دەلالەت جۆرێک ناوک یان جەوهەر نییە لە ناخی شتەکاندا: بەڵکو مانا هەمیشە لە دەرەوەیە. مانا هەمیشە تایبەتمەندییەکی شتەکانە (کە دەدرێتە پاڵیان)، گەر ڕاستتر بڵێین، ماناکان لەلایەن مێشکی مرۆڤەوە دەدرێنە پاڵ شتەکان، ماناکان بریتی نین لە شتەکان. بەڵام با لە نموونەیەک ورد ببینەوە کە ڕەنگە

بە پلەی یەکەم دەبێ بەو بونیادانەی کە پێوەندیان بە ئەدەبەوە هەیە بیری لێبکرێتەوە. بابڵێین ئەم نموونەی لەگەڵی رووبەڕووین شیعری «دوا رۆژباش»ی جان دانە. لەوانەیە پەرچەکرداری راستەوخۆی ئێمە بەرامبەر ئەم شیعرە، لە روانگەیەکی بونیادگەرانەوە، ئەوەبێ کە بۆ تێگەشتن لەم شیعرە دەبێ پێش هەموو شتێک روون لەو ژانرە یان چەشنە ئەدەبیە بگەین کە شیعرەکە پارۆدی و لادانەکانی خۆی تێدا دەکات. هەر شیعرێک بە تەنیا نموونەیەکە لە ژانرێکی تایبەت و، ژانر و نموونەکەش پەیوەندییان پێکەوە هەیە، هەر چۆن هەر ڕستەیەکی بە ئینگلیزی وتراو، پێوەندیی بە زمانی ئینگلیزییەوە وەک بونیادێک و بە هەموو رێساو دابەکانیەوە هەیە. لە نموونەی شیعرەکەی داندا، ئەم ژانرە پەیوەندیدارە «alba» یان «Dawn sang» یان سەحەرییە، واتە ئەو هۆنراوەی سەرچاوەکەی بۆ سەدەی دوانزەهەمی زایینی دەگەڕێتەوەو تێیدا ئاشقان گلەیی لە هەڵاتنی کازیوەو بەیان دەکەن، چونکە هاتنی بەیان مانای ئەوەیە کە دەبێ لەیەکتر دوور بکەونەوە.

بەڵام بەبێ برێک ئاگاداری لە چەمکی ئەڤینی بە ئەدەبانەو وەکی تر وتنی ئەمەی کە ئالبا شیعرە، لە پێشدا گریمانی مەعریفەیەکی بەرامبەر ئەو شتەی کە لە شێوەی باو و کۆنەی ناسراودا بە شیعر دادەنرێ تێیدایە. ئەمانە تەنیا بەشێکن لەو بنیادە کولتوورییانەی کە شیعرەکەی دان بەشێکە لێیان. دواتر دەبینی کە بۆچوونی «بونیادگەرانە» بۆ ئەم شیعرە بەرەبەرە لە دەقەکە دوورمان دەکاتەوە و، بەرەو پرسیاری گەورەو تا ڕادەیەک دەرهەست لەسەر چەشن و مێژوو و فەلسەفە دەمانبات، لەباتی ئەوەی لە دەقەکە نزیک و نزیکترتان بکاتەوە، واتە ئەو شتەی کە نەریتی ئانگلۆ ئەمەریکە داوای دەکات. مادام تەمسیلی رەقی مریشک و هێلکەمان بەکارهێنا، دەتوانین بونیادە لەخۆگرەکان (ئالبا، ئەڤینی شەرمێونانەو شیعر خۆی وەک کردە یان پراکسیسێکی کولتووری) وەک مریشک و، نموونە تاکەکان (لێرەدا شیعرەکەی دان)، وەک هێلکە سەیر بکەین. لای بونیادگەرەکان گرنگترین چالاکی دیاریکردنی وردی سروشتی مریشکەکەیە، لای ئۆمانیستە لیبراڵەکانیش شیکردنەوەی وردی هێلکەکە گرنگترین کارە.

کەوابوو، لای روانگەی بونیادگەرانە بۆ ئەدەب، بزووتنێکی بەردەوام بەرەو دوورکەوتنەوە لە لێکدانەوەی دەقێکی یەکە ئامادەیە، لەگەڵ ئەم بزوتنەشدا پاڵنەرێکی هاوکات بەرەو تێگەشتن لەو بونیادە دەرهەستە گەورەترانەی کە سێبەریان لەسەر کردوون، هەیە. ئەم بونیادانە، وەک لە دەسپێکی ئەم نووسینەدا ئاماژەم پێدان، بەزۆری هێندەی مانای ئەدەب یان شیعر، یان چییەتی گێڕانەوە خۆی دەرهەستن، دەرهەستتر لە هەندێ تایبەتمەندیی «رووتی» وەک مێژووی ئالبا یان ئەشقی شەرمنانە، کە دوای هەموو شتێک دیسان دەکرێ لە مێژووی باوی ئەدەبدا تێیانبگەین. دەرکەوتنی بونیادگەری لە بەریتانیا و ئەمەریکا لە ١٩٧٠ کاندا گەلێ مشتومڕی خستەوە، رێک لەبەرئەوەی خوێندنەوەی ئەدەبیی لەم وڵاتانەدا بە نەریت گرنگییەکی زۆر کەمی بەو بابەتە دەرهەستە گەورانە دەدا کە بونیادگەرەکان حەزیان لە پەرەدانی بوو. ئەوە بەناوی «شۆڕشی کەمبریج» لە خوێندنەوە و لێکۆڵینەوە ئینگلیزییەکانی ١٩٢٠ەکاندا ناسراوە، ئاڕاستەکەی پێچەوانەی هەموو ئەمانە بوو: ئەم جۆرە خوێندنەوە حەزی لە خوێندنەوەی نزیکی دەق بوو، دابڕاو لە هەموو ناوکۆیی و بونیادێکی پان و بەرفرە: ئەم جۆرە خوێندنەوە بێوچان و ماندوونەناس «دەق — تەوەر» بوو و خۆی لە

ئایدیا، پرسی باس و خواسی دەرهەست و پرسیاری بەرفراوان دەپاراست. بونیادگەری، بەم مانا، خوێندنەوەی ئینگلیزیی پێچەوانە کردەوە، لە بایەخی هەموو ئەو شتانەیدا کە بۆ نزیکی نیو سەدە گرنگیان پێدرابوو، هەندێ پرسیاری سەرکوتکراوی زیندوو کردەوە، پرسیاری وەک: کە دەڵێین «ئەدەب» مەبەستمان چییە؟، «گێڕانەوە چۆن کار دەکات؟»، «بونیادی شیعری چییە؟». بە کورتی، ڕەخنەگرانی سوننەتی حەزیان لەو پێشنیارە نەبوو کە داوایدەکرد سەرنجیان لە هێلکەوە بۆ مریشک بگوێزنەوە.

نیشانەکانی باوک - سۆسێر:

ئەگەرچی، وەک وتمان، بونیادگەری لە دەیەی ٥٠ و ٦٠ دا دەستی پێکرد، بەڵام ڕەگەکانی لە بیرکردنەوەی زمانناسی فەرەنسی، فێردیناند دۆسۆسێر (١٩١٣ - ١٨٥٧)دا بوو. سۆسێر سیمایەکی سەرەکی گەشەی بۆچوونی مۆدێرنی خوێندنەوەی زمانە. لە سەدەی نۆزدەدا شارەزایانی زمان بە زۆری ڕوویان لە لایەنی مێژوویی زمان کردبوو (کاری وەک گەشەی مێژوویی زمانەکان، پێوەندیی نێوان زمانەکان و لێکدانەوەی ریشەی زمانەکان). سۆسێر لەباتی ئەمە، چەقی کاری خۆی بۆ سەر نموونە و کاری ئەو زمانانە گواستەوە کە ئەمڕۆ لە کاردان، بەتایبەت چۆنیەتی رسکان و جێگیربوونی واتا و کارکردی بونیادە ڕێزمانیەکان.

بەڵام ئاخۆ ڕێک کامە سەرنجی سۆسێر لەسەر بونیادە زمانناسیەکان بوو کە دواتر لای بونیاگەرەکان هۆگرییەکی زۆری دروست کرد؟ داهێنانەکەی سۆسێر دەکرێ لە سێ خاڵدا کۆبکرێتەوە. یەکەم، سۆسێر جەختی کردەوە کە ئەو واتایانەی ئێمە دەیدەینە پاڵ وشەکان بەتەواوی بڕیارکردن و (arbitary) و، واتاکان تەنیا عورف و باویەتی پاراستوونی. بە وتەیەکی دیکە، وشەکان هەندێ نیشانەی پێکردەن، واتە هیچ پێوەندییەکی ناوەکی یان جەوهەری لە نێوان وشە و بابەتەکەیدا نییە. وشەی «پەناگە» بۆ نمونە، بە هیچ شێوە بۆ ماناکەی لەبار نییە و هەموو نیشانە زمانیەکان وەک ئەم نموونە زادەی بڕیار و ڕێکەوتنن. (ئەگەرچی هەندێ ناوە دەنگی وەک هیدس یان کووکوو لە دەرەوەی ئەم حوکمەن، بەڵام هەر ئەمانەش لە زمانەکاندا جیاوازن). پێداگریی لەسەر بڕیارکردیی نیشانە زمانیەکان تا ڕادەیەک شتێکی ئاشکرایە و لەوانەشە، شتێکی تازە نەبێ (ئەفلاتوون لە ڕۆژگاری یۆنانی کەوناراردا ئەمەی وتووە). بەڵام پێداگریی لەسەر ئەم بڕیارکردییەی نیشانە زمانیەکان چەمکێکی تازەیە (کە هەمیشە زۆر گرنگترە)، بونیادگەرەکان هۆگری ئەوە بوون ئەم باسە بێننە ئارا کە مادام زمان وەک سیستمێک لە نیشانە بنچینەی لەسەر بڕیارکردییە، ئەوەی بەدوایدا دێت ئەمەیە کە زمان ڕەنگدانەوەی جیهان و ئەزموون نییە، بەڵکو سیستمێکە تەواو دوور لە جیهان و ئەزموون، ئەم خاڵە دواتر پەرە دەدرێت.

دووهەم، سۆسێر جەختی کردەوە کە واتای وشەکان (کە ڕەنگە بتوانین وای ناوبنێین) ڕێژەییە، واتە دەتوانین بڵێین، هیچ وشەیەک بە تەنیایی و دابڕاو لە وشەکانی دیکە واتای نییە. واتای هەر وشەیەک گرێدراوی پێوەندییەتی لەگەڵ وشە «هاوبەند»ەکانی دیکە. بۆ نموونە، زماناسی وشەی «پەناگە» گرێدراوی شوێنیەتی لەنێو زنجیرەی جێنشینیدا، واتە ئەو زنجیرەیەی وشەکان لە کارکرد

و مانادا پەیوەستی یەكترن و دەتوانن لە ڕستەیەكدا لەباتی یەكتر دابنیشن. زنجیرەی جێنشینی لەم نموونەدا دەتوانێ ئەم وشانەی خوارەوە لەخۆ بگرێ:

كەپر، ئەمبار، پەناگە، ماڵ، كۆشك، تەلار

ئەگەر هەر یەک لەم وشانە لە زنجیرەكەدا نەمێنن، مانای وشەكانی دیكەش گۆڕانی بەسەردا دێت. كەوابوو، پەناگە و ئەمبار هەردوو بچووكن و هاوبونیادن، بەڵام یەک شت نین: یەكێكیان لە بنەڕەتدا بۆ پەناگرتنە (پەناگەی نیگابانی شەو) لە كاتێكدا ئەوی دیكەیان بۆ هەڵگرتنە: بەبێ ئەوی دیكە، هەر یەک لەمانە دەبێ هەردوو ماناكە لە خۆ بگرێ و لێرەوەش ببێتە وشەیەكی جیاواز. هەر بەم شێوە، كۆشک دەتوانێ وەک نشینگەیەكی گەورە و فراوانتر لە ماڵێكی ئاسایی پێناسە بكرێ، بەڵام نەک هێندەی تەلارێک. كەوابوو، كۆشكمان لە ڕێگەی پێوەندیی لەگەڵ وشەكانی تەنیشتیەوە پێناسە كرد. ئەگەر نموونەكەمان دوانەیەكی لێكدژ بێت، ئەم پێناسەكرانە و بە وشەكانی بەرامبەر، تەنانەت ئاشكراتریش دەبێ: زاراوەی «نێر و مێ»، بۆ نموونە، لە مانادا توند پێكەوە گرێدراون: هەریەكەیان تەعبیرە لە بزریی و نەبوونی چۆنێتیەک كە ئەوی دیكە لە خۆی گرتووە، چونكە نێر، دەتوانێ وەک مانایەک سەیر بكرێ كە مێ نییە و بە پێچەوانەوە. هەروەک ئەمەش، چەمكی «ڕۆژ» مان لە دەرەوەی پێوەندی بە چەمكی «شەو»ەوە نییە، «باش» مانای نییە بێ بوونی «خراپ»ێک لە بەرامبەریدا. ئەم لایەنە، ڕێژەیی (یان پێوەندیانەی) زمان لە ئاماژەیەكی بەناوبانگی سۆسێرەوە سەرچاوەی گرتووە: لە هەر زمانێكدا تەنیا جیاوازیەكان هەن، بێ هیچ زاراوەیەكی نەگۆڕ. بەم شێوەیە، هەموو وشەكان لە تۆڕی جیاوازیدا هەن، تۆڕی وەک «جیاوازەكان»، یان دوانە لێكدژەكان، یان وەک زنجیرەی جێنشینی كە لە پێشتر لە باسی «شوێنەكان»دا ئاماژەمان بۆ كرد.

سۆسێر بۆ ڕوونكردنەوەی مەبەستی خۆی لەمەی كە هیچ واتایەكی ناوەكی نەگۆڕ لە زماندا نییە، نموونەیەكی بەناوبانگ دەهێنێتەوە: قەتاری ٨:٢٥ دەققەی ژێنێڤ بۆ پاریس. چی شوناس بەم قەتارە دەبەخشێ؟ چ شتێكی ماددیی لە كاردا نییە، بۆ نموونە گۆڕانی هەررۆژەی مۆتۆر و واگۆنەكان، شۆفێر یان ڕێبوارەكانی و شتی لەم جۆرە. ئەگەر دوابكەون و سەعاتی ٨:٢٥ دەقیقەش ڕێنەكەوێ، ئاخۆ هێشتا هەر قەتارە؟ جارێكیان لە وێستگەی ساوتهامپتون هەواڵی قەتاری برایتۆنم پرسی و بلیتبڕەكە ئاماژەی بۆ پاسێک لەوبەری وێستگەكە كرد و وتی: ئەوەتانێ. ئەو ڕۆژە یەكشەممە بوو و لەبەرئەوەی ئەندازیارەكان كاریان لە هێڵەكەدا دەكرد، پاسێک ڕێبوارەكانی بۆ پشتەوەی وێستگەكە دەگواستەوە. هەندێ جار مەرج نییە قەتارێک قەتار بێت. ئەنجامەكەی سۆسێر ئەمەیە كە تاقە شتێک شوناس بەم قەتارە دەدات، پێگەیەتی لە بونیادی جیاوازیەكاندا: ئەم قەتارە لە نێوان ٧:٢٥ و ٩:٢٥ دا دێت، ئەمەشە كە شوناسی ئەو تەواو ڕێژەییە.

خاڵی سێهەم ئەمەیە كە، بەڕای سۆسێر، زمان جیهانی ئێمە ڕۆدەنێ و، كارەكەی تەنیا بۆ تۆماركردن یان پلەبەندیكردنی جیهانی ئێمە كورت نابێتەوە. مانا هەمیشە لەلایەن زەینی مرۆڤەوە دەدرێتە پاڵ بابەت یان ئایدیایەک و بە زمان و لە ڕێگەی زمانەوە ڕۆدەنرێ: واتا پێشتر شتەكانی لەخۆنەگرتووە. ناسراوترین نموونە بۆ ئەم پرۆسە، هەڵبژاردنە لە نێو دوانەی جێگرەوەی تیرۆریست

یان ئازادیخوازدا. هیچ ڕێگەیەکی بێلایەن یان بابەتی بۆ جوێکردنەوەی کەسێکی وەها لە ئارادا نییە، تەنیا هەڵبژاردنی لایەکی هاوکێشەکەیە ئەم کەسە ڕۆدەنێ. نموونەیەکی دیکەی ئەم چەمکە دوو ڕێگەی ئاماژەیە بۆ باجی خۆماڵی کە دەوڵەتی تاچێر لە بەریتانیا دایناوە: دژبەرانی ئەم باجە پێی دەڵێن باجی دەنگ، کە وێنەی سەدەکانی نێوەڕاست و شۆڕشی وەرزێرانی تێدا وێنا دەکرێ. حکوومەت خۆی بەم باجە دەڵێ یارمەتی کۆمەڵ، واتە وشەی نەرێنیی باج بەکار ناهێنێ و زاراوەی کۆمەڵ بەکاردێنێ. ئەو زاراوەی بۆ ئەم جۆرە باجە لەلایەن تاکێکەوە بەکاردەهێنرێ خێرا پێگەیەکی سیاسی ئەو کەسە دەردەبڕێ، لێرەشدا دیسان دەبینین چ ڕێگەیەکی بێلایەن یان بابەتی لە ئارادا نییە. بەم پێیە دەتوانین بڵێین هەر چیرۆکێک سێ نوسخەی هەیە، نوسخەی تۆ، نوسخەی من و، حەقیقەتەکەی، بەڵام کێشەکە زۆر لەمە ئاڵۆزترە، مادام هەموو ئەو زاراوانەی بەدەستەوەن بێ کەم و زۆر زمانین — لە دەرەوەی زمانەوە هیچ حەقیقەتێک نییە.

سەیری کوێ بکەین، دەبینین زمان نەک ڕەنگدانەوەی جیهان، بەڵکو ڕۆنەری جیهانە. بۆ نموونە، ئەو وشانەی ڕەنگەکان ناو دەنێن واقیعێک دروست دەکەن، ئەم وشانە ناوی شتێک نین کە لێرەیە: ڕستی ڕەنگ بۆ حەوت ڕەنگی سەرەکی دابەش نەبووە، هەموو ڕەنگەکان تێکەڵی یەکترین، دەکرێ لەباتی حەوت، چواردە ڕەنگمان هەبێ. نموونەیەکی دیکە ئەو زاراوانەیە بۆ وەرزەکانی ساڵ بەکاریان دێنین. ئێمە چوار ناوی جودامان هەیە (بەهار، هاوین، پاییز، زستان)، بەڵام لە ڕاستیدا ساڵ بێ هیچ دابڕان یان گۆڕانێکی دیاریکەر تێدەپەڕێ و لە خۆیدا بۆ چوار وەرز دابەش نەبووە. بۆ شەش یان هەشت وەرز نییە؟ مادام گۆڕان بە درێژایی ساڵ بەردەوامە، دابەشکاریەکان دەتوانن لە هەر جێگەیەکدا بکرێن. کەوابوو، وەرزەکان ڕێگەیەکی سەیرکردنی ساڵن، نەک ڕاستیەکی بابەتیی سروشت. بەم پێیە بیرکردنەوەی سۆسێر جەختی لەسەر لایەنی بڕیارکرد، ڕێژەیی و ڕۆنەری زمان دەکاتەوە. ئەم جۆرە بیرکردنەوە لە زمان کاریگەریەکی زۆری لەسەر بونیادگەرەکان داناوە، چونکە مۆدێلێکی سیستمیان پێدەدات کە خۆ — بژیوە و تێیدا نموونەیەکی یەکە پێوەندیی بە نموونەکانی دیکەوە هەیە، لێرەوەش بونیاێکی گەورەتر دەخوڵقێ.

جوێکارییەکی دیکەی سۆسێر ڕێگەی بۆ بونیادگەرەکان خۆش کرد بتوانن بیر لەو بونیادە گەورەترانە بکەنەوە کە پێوەندییان بە ئەدەبەوە هەیە. سۆسێر زاراوەی «لانگ» و «پارۆل»ی بە ڕیز بۆ تەعبیرکردن لە زمان وەک سیستم یان بونیادێک لەلایەکەوەو، هەر گوتەیەکی ئەو زمانە لەلایەکی دیکەوە، بەکارهێنا. گوتەیەکی تایبەت بە زمانی فەرەنسی (نموونەیەکی پارۆل) تەنیا ئەو کاتە لای ئێمە مانای دەبێ کە پێشتر شارەزای کۆی ئەو ڕێسا و دەستوور و هەڵسوکەوتە زمانیانە بین کە پێی دەڵێین فەرەنسی (ئەمە لانگە). بەپێی بڕوای بونیادگەرە کلاسیکەکان، گوتەیەکی یەکە، نموونەیەکی دابڕاوە کە تەنیا ئەو کاتە مانا وەردەگرێ کە لە پەیوەندی لەگەڵ بونیادێکی لەخۆگری بەرفراوانتردا سەیر بکرێ. ئێستا بونیادگەرەکان لانگ / پارۆل بۆ خوێندنەوەی بەرهەمێکی ئەدەبی یەکە بەکاردێنن (با بڵێین نۆڤێل میدلمارچ) وەک نموونەی پارۆلی ئەدەبی. بەرهەمی ئەدەبیش تەنیا لە ناوکۆیی بونیادێکی هەمەگیری گەورەتردا مانادار دەبێ. بەم پێیەش ئەو لانگەی پێوەندیی بە پارۆلی میدلمارچەوە هەیە، روونکەرەوەی مانای ڕۆمانە وەک ژانر، وەک جەستەیەک لە چالاکیی ئەدەبی.

بەریانی بونیادگەری:

بەڵام بونیادگەری تەنیا لە بارەی زمان و ئەدەبەوە نییە. کاتێ دەیەی ١٩٥٠ بەرهەمەکانی سۆسێر لەلایەن ئەو کەسانەوە کە ئێستا ناویان بونیادگەر بوو بە هاوبەرە ناسرا، هەستی ئەو کەسانە ئەمە بوو کە مۆدێلی سۆسێر بۆ چۆنیەتی کارکردنی زمان دەکرێ بگوێزرێتەوە و چۆنیەتی کارکردنی هەموو سیستمە دەلالیەکانی پێ روونبکرێتەوە. کلۆد لیڤی شتراوس روانگە و دەسکەوتەکانی بونیادگەرەکانی بۆ لێکدانەوەی ئوستوورە بەکارهێنا. بەڕای ئەو حەکایەتێکی یەکەی (پارۆلێک) سوورێکی ئوستوورە مانایەکی دابڕاو و ناوەکیی نییە و تەنیا بە دانانی لە شوێنی خۆی لەنێو سووڕی گشتی (لانگ) و بەراوردی لێکچوون و جیاوازیەکانی لەگەڵ حەکایەتەکانی دیکەدا مانادار و قابیلی تێگەشتن دەبێ.

بەم پێیەش، سۆسێر لە لێکدانەوەی ئوستوورەی ئۆدیبدا، چیرۆکی ئۆدیب لە ناوکۆیی سووڕی کۆی ئەو چیرۆکانەدا دادەنێ کە پێوەندییان بە شاری تێبسەوە هەیە. سۆسێر پاش ئەمە دێتە سەر دەستنیشانکردنی ناواخن و بەریەککەوتنە دووپاتەکیەکان و، ئەمانە دەکاتە بنچینەی لێکدانەوەکەی. بەپێی ئەم میتۆدە، چیرۆکەکە و ئەو سووڕەش کە چیرۆکەکە بەشێکە لێی، لە زاراوەی لێکدژیە بنچینەییەکاندا بونیاد دەنرێنەوە: حەیوان / مرۆڤ، خزم/ بیانی، شوو/ کوڕ و هتد. وردەکاریەکانی چیرۆکەکە لە ناوکۆیی بونیادێکی گەورەتردا ئاشکرا دەبێ و بونیادی گەورەتریش لێرەوە وەک تۆڕێکی بەرفرە لە جووتە دژەکان دەردەکەوێ کە بە ئاشکرا زایەڵەیەکی هێماییین، ناواخنی و سەرچەشنیانەیان هەیە (وەک ناتەبایی نێوان هونەر و ژیان، نێر و مێ، شار و دێ، گێڕانەوە و پیشاندان و هتد).

چەشنی بزووتن و کارکردنی بونیادگەری، بزووتنەوەیە لە هەندەکیەوە بەرەو گشتی. دانانی کارێکی یەکەیە لەنێو ناوکۆیی بەرفرەی بونیاددا. بونیادی بەرفرەتر دەکرێ کۆی بەرهەمی نووسەرێک بێت: یان ئەو ژانرە باوە بێت کە ئەو نووسەرە تێیدا کاری لە مژارێکی تایبەت کردووە (بۆ نموونە لێکدانەوەی رۆمانی رۆژگاری ناخۆشی چارلز دیکێنز بە پێی لادانی لە ژانری باوی رۆمان و کشانی بەرەو ژانری وەرگیراوتری وەک میلۆدراما و قەسیدە) یان لە بەیەکبوونی ریزێک لێکدژینی بنچینەیی نائاشکرادا. سیستمێکی دەلالەتی، لەم مانادا، چەمکێکی زۆر بەرفراوانە: واتە بە مانای هەر کۆمەڵەیەکی رێکخراو و بونیادداری نیشانەیە کە مانای کولتوورییان هەڵگرتووە. ئەم وتەزایانە دەکرێ گەلێ دیاردەی جۆراوجۆر لەخۆ بگرێ: بەرهەمی ئەدەبی، دابی خێڵەکی (بۆنەی ئەندامێتی، یان سەمای باران)، مۆدەکان (لە جل و بەرگ، خواردن، شێوازی ژیان و هتد)، شێوازی ئۆتۆمبێلەکان، تاکو ناوەڕۆکی بانگەشە (بازرگانیە)کان. بە ڕای بونیادگەرەکان، ئەو کولتوورەی ئێمە بەشێکین لێی، دەبێ وەک زمان بخوێنرێتەوەو هەمان بنەما بۆ خوێندنەوەی بەکاربهێنرێ، چونکە کولتوور لە گەلێ تۆڕی بونیادی پێکهاتووە کە دەلالەتێکیان هەڵگرتووە و دەکرێ ئاشکراش بکرێ کە بەشێوەیەکی سیستمدارانە کار دەکەن. ئەم تۆڕانە لە ڕێگەی «کۆد»ەکانەوە وەک سیستمێک لە نیشانەکان کار دەکەن، کۆدەکان دەتوانن هەر وەک زمان ڕستەیەک دروست بکەن و دەکرێ لەلایەن نیشانەناس یان بونیادگەرەکانەوە بخوێنرێنەوە یان (وەک کۆد) بکرێنەوە.

بۆ نموونە، مۆد (جل و بەرگ) یان فاشن دەکرێ وەک زمانێک بخوێنرێتەوە. دەستوور و ڕێسایەکی ئاڵۆز لە پشتەوەی زیادکردنی بەش یان تایبەتمەندییەک بە جل و بەرگێک کار دەکات: ئێمە هیچ کات نەعل و قات پێکەوە لەبەر ناکەین: ئێمە بە جلی سەربازییەوە نایەین بۆ لێدوان و وانە وتنەوە. هەر بەم شێوە، هەموو نیشانەیەک، بەشێک لە ماناکەی لە ناوکۆییەکی بونیادیەوە دێت. هەڵبەت، گەلێ مۆدی جل و بەرگ بە شکاندنی ئەم ڕێسایانە، بەشێوەیەکی ناسراو، دروست دەبن، بەڵام ئەو رستەیەی بە ئەم ڕێسا بەزاندنە دروست دەبێ (بۆ نموونە، دروونی جلی سەرەوە بە جۆرێک کە لە جلی ژێرەوە بچێ، یان بڕینی بە ڕواڵەت بێ سەرنجی پارچەی گرانبەها) گرێدراوی ئەوەیە پێشتر ڕێسا یان عورفێک هەبێ کە ببەزێندرێ.

لە جیهانی ئێستەی مۆدی جل و بەرگ یان فاشندا، بۆ نموونە، (کۆتایی ١٩٩٤) تێکەڵکردنی تایبەتمەندیی وەک تەقەڵی ئاشکرا، ڕواڵەتی لۆچ و لەبەردا گەورە یان بچووک، دەلالەتی لە مۆدێک دەکرد کە (لەم ناوکۆییەدا سەرنجڕاکێشە) بە هەڵوەشاندنەوەیی ناسراوە. ئەگەر هەریەک لەم تایبەتمەندییانە لە ناوکۆیی ئەوانی دیکە دەربێنی، بۆ نموونە چاکەتەکەت بەروپشت لەبەر بکەی یان واز لە ئوتووکردن بێنی، دیسان دەلالەتێکی دەبێ. ئەم بەشە یەکانە شوێنی خۆیان لە بونیادی گشتگردا هەیە، بونیاد دەلالەتێکی گەورەتری لە نموونە یەکە و تاکەکان هەیە.

سیمایەکی سەرەکی دیکەی قۆناغی نزیکتری بونیادگەری کە میتۆدی بونیادگەرانەی بۆ خوێندنەوەی بواری گشتی کولتووری مۆدێرن بەکارهێنا، ڕۆلان بارتە. بارت لە ڕوانگەی ئەنترۆپۆلۆژیای کولتوورییەوە لە کتێبێکی بچووکدا بە ناوی «میتۆلۆژی» کە ساڵی ١٩٥٧ لە فەرەنسا چاپ بوو، فەرەنسای مۆدێرنی تاقیکردەوە. ئەم کتێبە باسی گەلێ بوار و بابەتی تێدایە کە پێشتر نەکەوتبووە بەر شیکاریی ڕۆشنبیران، بابەتی وەک: جیاوازیی نێوان مشتبازی و زۆران، دەلالەتی خواردنی ستەیک و چیپس، دیزاین و داڕشتەی ئۆتۆمبێلی سیترۆئێن، وێنەی سینەمایی سیمای گرێت گاربۆ، وێنەی سەربازێکی جەزایری لە ژێر ئاڵای شەکاوەی فەرەنسا لە گۆڤارێکدا. بارت هەریەک لەم نموونانەی لەنێو بونیادی بەرفراوانتری بەها، بڕواو هێماکاندا وەک کلیلێک بۆ تێگەیشتن لێیان، داناوە. بەم پێیەش، بۆکس یان مشتبازی ئەو وەرزشەیە بەرگەگرتن و خۆخواردنەوەی تێکەڵە و، ئەمەش جیاوازە لە وەرزشی زۆرانبازی کە تێیدا ئازار بە شێوەیەکی درۆزنانە دەنوێندرێ. مشتبازەکان لە کاتی لێدراندا هاوار ناکەن، لە کاتی یاریدا ، یاساکان بە هیچ شێوە قابیلی لادان نین و مشتباز وەک خۆی دەجەنگێ، نەک بەڕواڵەتی گەورەکراوەی شەقاوەیەکی دەستکرد یان قارەمانێکەوە. بە پێچەوانەی مشتبازانەوە، زۆرانبازەکان بە ڕقەوە تووڕە دەبن و دەنرکێنن، ئازار و بردنەوەیان دەگۆڕن بۆ دیمەنێکی شانۆیی و جەنگەکە لە ڕادەی ژیانی خراپەکار یان بان — قارەمانێک گەورەتر دەکەنەوە. دیارە ئەم دوو جۆرە وەرزشە، ئەرکێکی تەواو جیاوازیان لە کۆمەڵگادا هەیە: مشتبازی دان بەخۆداگرتن و هەناسەدرێژی و سەبوری دەنوێنێتەوە -کە هەندێ جار لە ژیاندا پێویستە-، لە کاتێکدا زۆرانبازی دوایین شەڕ و ململانێی نێوان خێر و شەڕ پیشاندەدات. کەوابوو، بۆچوونی بارت کە لێرەدا سەر بە بونیادگەریی کلاسیکە ئەمەیە: نموونەیەکی یەکە، بونیادگیر یان ناوکۆییگر، دەبێ بە بونیادو، لەم پرۆسەشدا توێژە دەلالەتیەکان دەردەکەون. لە دەیەی ١٩٨٠دا بونیادگەری لە سەر دەستی هەندێ کەس کە لە پاریس فێری ئەم قوتابخانە ببوون، گوێزرایەوە بۆ بەریتانیا و ئەمریکا (...).

ڕەخنەی بونیادگەرانە چی دەکات؟

١-بەزۆری گێڕانەوەی پەخشانی شیدەکەنەوە و دەق بە بونیادە لەخۆگرە گەورەکانەوە گرێدەدەنەوە، بونیادی وەک:

ئا: نەریتی چەشنێکی ئەدەبی تایبەت.

بێ: تۆڕی پێوەندیی نێوان دەقیی.

ج: مۆدێلێکی بەرجەستەی بونیادێکی گێڕانەوەیی جیهانیی نائاشکرا.

د: مانایەکی گێڕانەوە وەک گەڕانەوەی ئالۆزی گێڕانەوە یان مۆتیڤەکان.

٢-لێکدانەوەو ڕاڤەی ئەدەب بەپێی لێکچوونی لەگەڵ بونیادی زمان بەو جۆرەی زمانناسیی مۆدێرن باسی دەکات. بۆ نموونە، چەمکی ئوستوورۆچکە، لەلایەن شتراوسەوە و بەپێی چەمکی مۆرفیم دانراوە، کە لە زمانناسیدا بە مانای بچووکترین یەکەی ڕێزمانیی مانادارە. نموونەی مۆرفیم «ed» کە کاتی کردارێک دەگۆڕێ بۆ رابردوو.

٣-ئەوان چەمکی سەرنموونەسازیی و بونیادگیریی سیستمدارانە لەسەر کۆی پانتای کولتووری ڕۆژئاوایی پیادە دەکەن و لە ڕێگەی کولتوورەکانەوە، هەڵسوکەوت لەگەڵ هەموو شتێک وەک سیستمێک لە نیشانەکان دەکەن، هەر لە ئوستوورەکانی یۆنانی کەوناراوە تاکو مارکەی سابوون.

ڕەخنەی بونیادگەرانە، نموونە:

بنەڕەتی ئەم نموونانەم لەسەر ئەو میتۆدە داناوە کە رۆلان بارت لە کتێبی s/zی خۆیدا بۆ شیکردنەوەی ئەدەبی کاری پێکردوون. ئەم کتێبە ٣٠٠ لاپەڕەییە کە لە ١٩٧٠ دا بڵاوبۆتەوە، باسی چیرۆکێکی باڵزاکە بەناوی سێزارین کە خۆی ٣٥ لاپەڕەیە. بارت چیرۆکەکە بۆ ٥٦١ یەکەی مانایی یان lexies دابەشدەکات و دواتر لە ژێر پێنج کۆددا خانەبەندییان دەکات و کە لای وایە ئەم پێنج کۆدە بونیادی سەرەکیی و نائاشکرای هەموو گێڕانەوەیەکن. بەم پێیە وەک لە سەرەتادا لەسەر بونیادگەری گوتمان (ئەمەی کە بونیادگەری بەنیازە نموونەیەکی یەکە لە ڕێگەی دانانیەوە لە ناوکۆیی بونیادێکی گەورەتردا کە ئەم یەکە سەر بە ئەوە، شیبکاتەوە) نموونەی یەکە لێرەدا ئەم چیرۆکە تایبەتەی باڵزاکە، بونیادی گەورەتریش سیستمی کۆدەکانە، کە لای بارت سەرچاوەی هەموو گێڕانەوەیەکی ئەگەرداری واقیعین، هەر چۆن بونیادی ڕێزمانیی زمانێک دەتوانێ وەک سەرچاوەی کۆی ئەو ڕستانە سەیر بکرێ کە دەشێ لەو زمانەدا بنووسرێن یان بگوترێن. دەبێ ئەمەش زیاد بکەم کە وەرگرتنی نموونەی باسی بونیادگەرانە لە دەقێکی بارت کە ١٩٧٠ بڵاوکرابێتەوە، کارێکی گرانە، چونکە وەک دەڵێن بارت ١٩٧٠ بە وتاری «مەرگی دانەر»ەوە کە ١٩٦٨ نووسراوە دەچێتە قۆناغێکی کاریەوە کە بە قۆناغی پاش بونیادگەرانەی بارت ناسراوە. هۆی من بۆ پێداگری لەسەر سەیرکردنی s/z وەک بەرهەمێکی بونیادگەرانە ئەمانەیە: یەکەم، لەم بەرهەمەدا بارت هێشتا خۆی بە ڕەسم و دابەکانەوە خەریک دەکات: ئەمەش لەلایەن گەلێ کتێبی ناسراوی بواری بونیادگەرییەوە پشتڕاستکراوەتەوە. بەڵگەی دووهەمم ئەمەیە کە ئەگەرچی s/z ئاشکرا هەندێ توخمی لەخۆ گرتووە

کە پۆزەتیڤیزمی دڵنیای بونیادگەری هەڵدەوەشێنێتەوە، کەچی کتێبەکە لە جەوهەردا لە هەوڵ بۆ دابەزاندنی ئاڵۆزیی گەورەو ئەگەری جۆراوجۆری نێو ئەدەبی گێڕانەوەیی بۆ کاری پێنج کۆد دەدات، ئەگەرچی ڕەنگە ئەم هەوڵانە بە گاڵتە وەربگیرێن. ڕاستیەکەی ئەوەیە ئەم کتێبە لە سەر سنووری نێوان بونیادگەری و پاشبونیادگەریدا وەستاوە: ئەم بەرهەمە سەرتایەکە بۆ بەرهەمێکی تەواو پاش بونیادگەرانەی ١٩٧٣ی بارت بە ناوی «چێژی دەق». ئەو پێنج کۆدەی بارت لە S/Z دا دەستنیشانیان دەکات بەم شێوەیەن:

١-کۆدی گێڕانەوەیی: ئەم کۆدە بەڵگە و ئاماژەکانی ڕووداوەکان دابین دەکات. «کەشتیەکە نیوەشەو ڕێکەوت»ە، «ئەوان دەستیان پێکردەوە»و هتد).

٢-کۆدی هێرمۆنێتیکی: ئەم کۆدە ئەو مەتەڵ و پرسیارانە بناغە دەنێ کە مۆلەقی یان سۆسپانسی گێڕانەوە دروست دەکەن. (بۆ نموونە «ئەو بە پەلەپیتکە لە دەرگایەکی تایبەتی گەڕەکی پۆل ستریتی دا»، خوێنەر دەخاتە ئەم دڕدۆنگیەوە کە کێ لەوێ دەژی، ئەو گەڕەکە چۆنە و هتد).

٣-کۆدی کولتووری: ئەم کۆدە بریتیە لەو ئاوڕگایانەی لە دەرەوەی دەقەوە وەک مەعریفەی گشتی و هاوبەش گرنگیان پێدەدرێ. (بۆ نموونە ڕستەی، «ئاجێنت ئانجێز لەو پیاوانە بوو کە هەندێ جار بە گۆرەویی سەیرەوە لە شوێنی کارەکەیدا دەردەکەوت»، وێنەی لەپێشداهەبووی ئەم چەشنە پیاوە لە زەینی خوێنەردا زیندوو دەکاتەوە — کلێشەی کەسێکی شپرزەی بێکەڵک، بەرامبەر ئەو وریایی و خێراییەی کە لە چەمکی، کارگێڕ (agentدا) وێنا دەکرێ).

٤-کۆدی واتایی: ئەم کۆدە پاڵەکیشی پێدەگوترێ و پێوەندیی بە تێما یان ناواخنەوە هەیە و (وەک ڕابێرت سکوولز دەڵێ) ئەم کۆدە کاتێ لە دەوری ناوێکی تایبەت ڕێکبخرێ، کاراکتەر بونیاد دەنێ.

٥-کۆدی هێماییین: ئەم کۆدەش پێوەندیی بە ناواخنەوە هەیە، بەڵام بە ڕادەیەکی بەربڵاوتر؛ هەروەها پەیوەندی بە ئاخاوتنیشەوە هەیە. ئەم کۆدە بریتیە لە بەریەککەوتن و پێوەندیی دوولایەنە بە جەمسەربەندییە دوانە بنچینەییەکانەوە — نێر و مێ، شەو و ڕۆژ، خێر و شەڕ، ژیان و هونەر و هتد. ئەمانە بونیادی ئەو توخمە ناتەبایانەن کە بونیادگەرەکان وەک بنەڕەتی تێگەشتن و ڕێکخستنی مرۆڤ بۆ واقیع سەیریان دەکەن.

مادام دوو کۆدی دوایی زیاترین کێشەیان دروست کردووە (بەتایبەت کێشەی جوێکرانەوەیان لە یەکتر) هەوڵدەدەم هەرکامیان لە ڕێگەی نموونەیەکەوە روونتر بکەمەوە. کارەکەش بە کۆدی هێماییەوە دەست پێدەکەم و وەک بنەمایەکی ڕێکخەر بۆ لێکدانەوەی چیرۆکێک بەکاری دێنم، چیرۆکەکەش هی ئێدگار ئالێن پۆی ئەمەریکییە کە لەلایەن بونیادگەر و پاشبونیادگەرەکانەوە گرنگییەکی زۆری پێدەدرێ، چیرۆکی «پۆرترێتی بەیزی»ە.

کورتەیەکی چیرۆکەکە دەتوانێ یارمەتیدەر و بەکەڵک بێ. لە ڕۆژگارێکدا کە وا دیارە کاتی شەڕی ناوخۆییە لە وڵاتێکی ئەوروپیدا کە نووسەر ناوی نابات، ئەفسەرێکی بریندار (وەک گریمانی دەکەین وەها بێ) پەنا دەباتەبەر قەڵایەکی تازە رووخاو. ئەو ژوورەی ئەفسەرەکە تێیدا دەخەوێت پۆرترێتێکی ئێجگار زیندووی ژنێکی گەنجی تێدایە. ئەفسەرەکە نووسراوێکیش دەدۆزێتەوە کە

باسی ئەو پۆرترێتەیە. نووسراوەکە دەڵێ هونەرمەندی ئەو پۆرترێتە مێردی ژنەیە و لە کاتی کێشانی وێنەکەدا هێند شەیدا و بێئاگا بووە کە ئاگای لەو «ژیان»ە نەماوە هاوکاتی کرانی گیان بە بەر وێنەکەدا لە ژنەوە دێتە دەر و، لە کۆتایی چیرۆکەکەدا بە دوایین ڕەنگێک کە وێنەکە تەواو دەکرێ، ژنەی بابەتی وێنەکەش دەمرێ. جیاوازیی هەرە بنەڕەتی لە نێوان خوێندنەوەی ئۆمانیستیی لیبراڵ و خوێندنەوەی بونیادگەرانەدا ئەمەیە کە بونیادگەرەکان زیاتر سەرنجی بونیاد، هێما و داڕشتە دەدەن، زیاترین شت لەسەر ئەمانە دەنووسرێ و گرنگیەکی زۆر کەم بە دەلالەتی ئەخلاقیی بەرفرەتر و لە ڕاستیدا تەفسیری دەقەکە خۆی دەدرێ. بە پێچەوانەی باسکردنی ڕاستەوخۆی ناوەڕۆک لای ئومانیستە لیبراڵەکان، بونیادگەرەکان ریزێک هاوتایی، دەنگدانەوەو، ڕەنگدانەوە، سەرنموونە و ناتەبایی دەردەخەن بە شێوەیەک کە گێڕانەوە بۆ شتێک کە ڕەنگە بکرێ پێی بڵێین دیاگرامی زمانی گەڵاڵەرێژ یان وەربگێڕدرێ. ئەوەی ئێمە وەک ڕەخنەگرێکی بونیادگەر بۆی دەگەڕێین و بە نیازین بیدۆزینەوە، دەکرێ لە شێوەی ئەم خشتەیەی خوارەوەدا نیشان بدرێ. ئێمە بۆ ئەو هۆکار یان فاکتەرانە دەگەڕێین کە لە لای چەپی ریزەکەدان و چاوەڕێ دەکەین لە بەشەکانی چیرۆکەکەدا، لەلای ڕاستدا بیاندۆزینەوە:

گەڵاڵە		هاوتاییەکان
بونیاد		ڕەنگدانەوەکان
مۆتیڤ/ کاراکتەر	لە	دووپاتبوونەوە/ دەنگدانەوەکان
دۆخ/ پێگە		ناتەباییەکان
وێناسازی/ زمان		سەرنموونەکان

ڕیزکردنی هەندێ هاوتایی و شتی دیکەی نێو چیرۆکەکەی پۆ لەوانەیە باشترین ڕێگەی ڕوونکردنەوەی باسەکە بێت. یەکەم خاڵ ئەمەیە چیرۆکەکە خۆی بونیادێکی دوانەی هەیە (بونیادی دوانە لێکدژەکان) کە لە دوو نیوە یان لەتی ناتەبا پێکهاتووە: نیوەی یەکەم گێڕانەوەیەکی چوارچێوەدارە، کە بریتییە لە باسی ئەفسەرە بریندارەکە؛ لە کاتێکدا نیوەی دووهەم چیرۆکێکە — لە — نێو — چیرۆکدا کە ئەفسەرەکە لە بارەی شێوەکاریەکەوە دەیخوێنێتەوە. خێرایی گێڕانەوە لە نێوان ئەم دوو نیوەدا جیاوازە، یەکەمیان هی زەینی ئارام، تەنانەت بێڕۆح و وشک، ڕەنگدانەوەیی، واقیعیخواز و ئەقڵانیی ئەفسەرەکەیە؛ گێڕانەوەی دووهەم خێرا و بڕگە بڕگە، ڕوو لە خولقاندنی هونەری و ڕەوتی دابەزینی تەندروستیی بابەتی وێنە / قوربانیەکەی تێکەڵە.

لێکدژیی دووهەمی نێو چیرۆکەکە، قەڵا یان خانووەکەیە، کە لە هەر نیوەیەکدا کارێکی جیاوازی هەیە. لە نیوەی یەکەمدا شوێنی پەنا و داڵدەیە بۆ ئەفسەرەکە و تێیدا لە دوژمنانی دەپارێزرێ و دەتوانین وەک گەڕانەوەی تەندروستیی ئەو سەیری ئەم خانووە بکەین. بە پێچەوانەوە، خانووەکە لە نیوەی دووهەمدا شوێنی مەترسی و لە دواییدا تێداچوونە بۆ بابەتی وێنەکە، شوێنێکە ژنە دەکەوێتە دەستی سەوداکانی هونەرمەند — مێردەکەی و ژیانی لەکیس دەچێ.

ئەمانە هەموویان هاوتایی، لێکدژیی و شتی لەم بابەتەی نێوان دوو نیوەکەن، بەڵام هێشتا شتی زیاتر لە نێو ئەم دوو نیوەدایە. یەکەم، لێکدژییەکی قووڵ لە نێوان مێردەکە وەک هونەرمەندێکی

سەوداسەر لەلایەکەوە و پەژارەو ئارەزووی جنسیی باوی پیاوێک بۆ تازە بووکەکەیدا هەیە. ئەم مێردە، لەباتی شەیدایی بۆ ژنەکەی، بەرامبەر بەرهەمەکەی تووشی شەیدایی بزوێنەری ئیرۆتیکی بووە. لە ڕاستیدا، مادام مێردەکە وەک کەسێک کە پێشتر لە هونەرەکەیدا بووکێکی هەبوو، وەسف دەکرێ، زەوجینەکە لەگەڵ دوو ژن، یان دوو ژنەیە. ئەو چەند هەفتەیەی کە ئەو بە تەنیا لەگەڵ بووکە تازەکەی خەریکی شێوەکارییە، جۆرێک درێژەدانی نەرێنیی لاساییکردنەوە یان پارۆدیی مانگی هەنگوینە. چەندین هەفتە سەیری یەکتر دەکەن، مێردی شێوەکار، تاسەیەکی گەرم و بەکوڵی بۆ ئەرکەکەی هەیە، شەو بەدەم ڕۆژەوە دەدات، وردەکاری دەکات و تا لە کۆتایی نزیکتر دەبێتەوە، بە تین و گڕی کارەکەی وەحشیتر دەبێت. لە ڕاستیدا مێردە، هەنگوینە مانگەکەی بە پەژارەوە بۆ بووکی یەکەم، نەک بووکی دووهەم تێدەپەڕێنێ.

ئاستی سێهەمی لێکدژی و هاوتایی ئەوانەن کە نە نواندن، زمان و، لەگەڵیشیدا، ناوەرۆکەوە خەریکن. بۆ نموونە، هاوتایی نێوان گێڕەرەوەکانی دوو نیوەکە. هەردوو گێڕەرەوە، تا ڕادەیەک نەناسراون و لە گێڕەرەوی دووهەمدا نەناسراویەکە پڕ و تەواو دەبێت و ئێمە هیچ زانیارییەکمان لەسەر نووسەری وشە داهێنەرانە و لێڵەکانی چیرۆکی نێو چیرۆکەکە نییە (تاقە کارەکتەرێک ناوببرێ پیدرۆی خزمەتکارە، کە سیمای هەرە ناگرنگی چیرۆکەکەیە). بەڵام بارت بونیادگەرەکان هاندەدات بوێرن بپرسن: کێ قسە دەکات؟ ئەگەریش ئەم پرسیارە سەبارەت بە نیوەی دووهەمی چیرۆکەکە بپرسین، وەڵامەکە هەڵکەندنی گێڕەرەوەکەیە لە پێگەی چاودێرێکی بێلایەن کە تەنیا تۆمار دەکات، چونکە ئەم باسە دەبێ لەلایەن کەسێکەوە نووسرابێ کە بێ هیچ هەوڵێک بۆ دەستکاریکردن شایەتی ئەم ڕووداوانە بووبێ. لانیکەم، ئەم شایەتە کەسێکی بێ بەسیرەتە کە لەو کەسانەی پۆرترێتەکەیان بینیوە جوێناکرێتەوە: بە وشەی کەم و نزم باسی لێکچوونەکانی کرد، وەک سەرسوڕمانێکی زۆر، بە خۆڕاگیرییەکەوە کە کەمتر نەبوو لە هێز و توانای وێنەکێش لە ئەشقی قووڵیدا بۆ ئەو ژنەی کە بەو باشیە وێنەی لێ کێشایەوە».

هەموو ئەم لێکدژیانە لە چەشنێکی زۆر تایبەتن و تەنیا لەگەڵ ئەم چیرۆکەدا دەگونجێن. لێرەدا دەتوانین بە کشانێکی سادە، کە زیاتر لە دیاریکردنی بڕی هاوبەش بۆ ریزێک ژمارە دەچێ لە بیرکاریدا، ئەم لێکدژییانە بۆ ڕیزێکی گشتگیرتر کورت بکەینەوە: لێکدژیی و ناتەبایی نێوان ژیان و هونەر، نێر و مێ، ڕووناکی و تاریکی، سەیر و کردە، واقیع و نواندنەوەی واقیع. تێزی بونیادگەرەکان ئەمەیە بونیادی گێڕانەوەکان لەسەر بنچینەی دوانە لێکدژەکان دانراوە، بە جۆرێک کە ئەم لێکدژییانە هەیکەلێکی بونیادین کە هەموو گێڕانەوەکانیان لەسەر دانراوە. ئەگەر بڕیار بێ لە دواییدا ئەم نالێکدژییانە بۆ یەک جووت لێکدژی دابەزێنین، ئەوا دوانەی هونەر/ ژیان دەمێنێتەوە، چونکە وەک دیارە چیرۆکەکە خۆی باسی سەیرکردنی ژیان و هونەرە وەک هەندێ هۆکار لە ئابوورییەکی باندەرووتیی سەرتاپاگیر.

دوایین پرسیار ئەوەیە چیرۆکەکە لایەنی کام لای ئەم هاوکێشەیەی گرتووە. بێ هیچ گومانێک دەتوانین بڵێین لایەنی هونەری گرتووە، چونکە خوڵقاندنی هونەری و، بەڕادەیەکی کەمتر، قووڵبوونەوە لە کاری هونەریدایە کە ورد و گەرمتر لە چیرۆکەکەداو زۆر زیاتر لە پەژارە بۆ تێداچوونی ژیانێکی گەنج، لە چیرۆکەکەدا باس دەکرێ. سەوداسەریی ئەم پیاوە شەیدا، نائارام و ڕاڕایە بەرهەمێکی

هونەریی هێند زیندوو دەخوڵقێنێ، چما لە بوونێکی ئاسمانی بەرهەم هاتووە. هیچ ڕێگەیەک بۆ ئەوە نییە، «ژیان» (هاوکێشەکە) بباتەوە. لە شێوە «ڕەسمی»یەکەیدا، چیرۆکەکە سەرکۆنەیەکی زوهدفرۆشانەی قوربانیکردنی ژیانێکی گەنجە، بەڵام لە کردەوەدا ئەم قوربانیکردنە بە جۆرێک تاسەی ئاشقانەوە باس دەکرێ. وەک دی. ئێچ. لۆرانس بە تەواوی ددانی پێدانەنا: «هیچ کات بڕوا بە ئەخلاق مەکە، بڕوا بە چیرۆک بکە».

ئەوەندە بۆ کۆدی هێماییین تەواوکەرە. نموونەی دووهەم لەسەر کۆدی واتاییە لە نێو دەقدا. ئەم کۆدە وەک وتمان پێوەندی بە پرۆسەی ناواخن و کەسایەتیسازیەوە هەیە، بەڵام لە بەریانێکی تەسکتر لە کۆدی هێماییین لەگەڕدایە. لای هاوکێر، ئەم جۆرە کۆدە ئاماژەکان بەکاردێنێ یان تیشکی مانا دەداتەوە، مادام لە ڕێگەی جیاوازیی هەست پێنەکراو و نائاشکرای وشە و دەستە وشەکانەوە کار دەکات، باشترین ڕێگە بۆ تاقیکردنەوەی بەکردەوەی، ئەو شتەیە پەروەردەکاران پێ دەڵێن، cloze procedur لەم شێوە تاقیکردنەوەدا، هەندێ وشە لە دەق لادەبرێ و داوا لە خوێنەران دەکرێ بە پێی بونیادی گشتی و تێگەیشتنی خۆیان لە دەقەکە، وشەیەک لە جێگەی وشە لابراوەکان دابنێن.

ئەم کۆپلەیەی خوارەوە، سەرەتای ڕۆمانێکی مێرڤین جۆنزە. کەسایەتیی ناوەندی، ئاغای ئارمیتەیج، لە دیمەنی سەرەتای ڕۆمانەکەدا دەردەکەوێ و هەر خێراش کەسایەتیەکەی جێگیر دەبێ. من هەندێ بۆشایی لە دەقەکەدا بەجێدێڵم و لە کۆتایی هەر ڕاستەدا کۆمەڵێک وشە دادەنێم کە دەتوانن بۆشاییەکە پڕبکەنەوە (یەکێک لەم وشانە، هەر ئەو وشەیە نووسەر خۆی بەکاری هێناوە. دەبینین بەپێی بەکارهێنانی وشەکان، کەسایەتیەکەش وەردەچەرخێ و ئەمەش ڕێگەمان بۆ دەکاتەوە بە کردەوە لە کۆدی داتایی تێبگەین. بۆ ساناکردنەوەی کارەکەش پاراگرافەکان ژمارەیان بۆ کراوە. بەپێی ریزی بونیادگەرەکان چی دەکەن، ئەم کارە دەچێتە خانەی یەک (ج)ەوە، کە بریتییە لە گرێدانەوەی دەقێک بە بونیادی هەمەگیری ئەو گێڕانەوەی کە لە پشتەوەی دەقەوە ئامادەیە، بەو پێیەی کە ڕەخنەگران ڕەنگە لایان وابێ پێنج کۆدە بارتیەکە بنەڕەتی کارکردنی هەموو گێڕانەوەکانن. ئێستا وشەیەک بۆ هەریەک لە بۆشاییەکان هەڵبژێرن و دواتر دێینەوە سەر باسەکە.

١-جان ئیدوارد سکات ئارمیتاج: پەنجا و پێنج ساڵ تەمەن، پێنج پێ و یانزە ئینج باڵا، کێش سی ستۆن و سێ .... (پۆند ، ئۆنس)

٢-هەشتی جوون: بەیانیەکی خۆش، کاتژمێر نۆ و پانزە خولەک هاوکات لەگەڵ گۆڕانی بەرنامەی ڕادیۆدا، ڕێک نۆ و پانزە خولەک گاڤێ کاتی کاتژمێرە ....ەکەی دەستی تاقیکردەوە.

(چەند کارە، سویسری، نموونە، تایمێکس، گیرفانی، میکی ماوس)

٣-جادەی هێدێن، ئارمیتەج ئۆتۆمبێلێکی جەگواری پێیە، دوو بواری تێپەڕاند، تازەییەکەی سەرخۆشی دەکرد، بۆنی .... چەرم، سفری پاکی سەر خێرایی پێوەکە. ئەو لەو پیاوانە بوو چ کات تەمەنی ئۆتۆمبیلەکەیان نەدەگەشتە یەک ساڵ.

(گران، خۆش، سەرمەستکەر، ئارەزوو بزوێن، گەش)

وردەکاریی دیکەش ماوە. پاشان ئارمیتەج خێرایی ئۆتۆمبیلەکەی کەم دەکاتەوە بۆ ئەوەی سەیری ئەو دوو ڕێبوارە مفت سوارە بکات. ئەوان داب و دەستوورەکەی ئەمیان بینی و ئەمیش پێشنیاری کرد لەگەڵی سوار بن، بەڵام وەڵامەکەی دوودڵیی خێرای ئەوان بوو. دەقەکە بەردەوام دەبێ:

٤-کوڕە هێشتا بزە گەشەکەی لەسەر لێو بوو. بەڵام سواری ئۆتۆمبیلەکە نەبوو. ئێستا وا دیار بوو نەک هەر نیگەرانی ڕێگا، بەڵکو نیگەرانی ئۆتۆمبیلەکە و تەنانەت ئارمیتەجیشە. ڕێبوارەکە، ئەوەی ڕاستی بێ، بیری لەوە دەکردەوە لەباتی ڕێگەکەی دیکە، شۆفێرەکە هەڵبژێرێ. ئارمیتەج .... بوو. زۆری نەمابوو هەڵچێ، کچەکە وتی: باش — وایە — زۆر خۆش (وڕوکاس، وەڕەز، سەرسام).

٥-کچە بە گەرموگوڕی و بە پێچەوانەی دڕدۆنگیی کوڕە قسەی دەکرد. بەدەم ئارمیتەجەوە پێدەکەنی، بەڵام کەنینێکی پتر لە خەنینەوە .... ئارمیتەج وەهای دەبینی. دیارە بەختیان یار بوو جاگوارێکیان دەستکەوتبوو. کچە ئاشکرا بەمەی زانی: ئەو، وەک دیار بوو، جگە لەمەش هەر حەزی دەکرد لەگەڵ ئارمیتەج سەرکەوێ. ئارمیتەج هەر کە ئەمەی بە خەیاڵدا هات، لە بێمانایییەکەی تێگەشت. بەڵام دروستکردنی ئەم هەستە، بۆ کچە سەرنجڕاکێش بوو.

(شاد، چێژدەر، هەڵخڕێنەر، لە بار)

٦-کچە .... پێشەوەو، کوڕە چووە پشتەوە. ئارمیتەج هەوڵیدا ڤەنێکی باری تێپەڕێنێ. جۆرێکی شارەزایانە لێیدەخوڕی و هەموو هەلێکی دەقۆستەوە، لە کاتی گرمەی گێڕی سێدا ئۆتۆمبیلی دیکەی جێدەهێشت. دەیزانی و، بیری دەچوو، کە بوونی کچە وایکردووە شارەزایی خۆی لە لێخوڕیندا بنوێنێ.

(خێرا بازی دا، قورس هەڵکشا، بە مەکرەوە خۆی خزاندەسەر، بە ئاسایی خۆی خزاندە سەرێ، نەزانکارانە سەرکەوت، هێواش خۆی خزاندە سەرێ)

بە کورتی لەسەر بۆشایی هەریەک لەم پەرەگرافانە دەدوێم.

لە پەرەگرافی یەکەمدا، وشەی نێو دەقەکە خۆی، «ئۆنس»ە، کە پیاوێکی وردەکار و بەداب و دەستوورمان پیشان دەدات. (چەند کەس هەن تەنانەت ئۆنس و گرەمی کێشی خۆیان بزانن؟)

لە پەرەگرافی دووهەمدا، بە گۆڕینی کاتژمێرەکەی دەستی ئارمیتەج، وێنا بۆ کەسایەتیی ئەو دەگۆڕێ. هەر یەک لەم کاتژمێرانە دەتوانێ جۆرێک کەسایەتیی پێببەخشێ، لە پیرەمێردێکی بەداب و دەستوورەوە تاکو کەسێکی مۆدپەرست، یان کەسێکی شاد و گاڵتەچی بە کاتژمێرێکی میکی ماوسەوە.

لە پەرەگرافی سێهەمدا، وشەی «خۆشی» ، «سەرخۆشکەر» و «بزوێنەر»، ئارمیتەج دەگۆڕن بۆ کەسێکی فتیشیست، لە کاتێکدا «گران» بە شێوەیەکی ناڕاشکاو تەعبیرە لەوەی لای ئەو بڕی چێژوەرگرتن لە شتەکان پێوەندیی بە نرخی شتەکانەوە هەیە. وشەی «گەش» وەک وشەیەکی دەقەکە دەمێنێتەوە، بەڵام وا دیارە تەعبیر لە جۆرێک هۆگری بۆ چۆنایەتی و گرنگیدان بە شتەکان لەبەر خۆیان دەکات.

لە پەرەگرافی چوارەمدا (وەک بەزۆری لە ئەدەبی خەیاڵیدا هەیە) ئەو وشانەی گێڕەرەوە هەڵیاندەبژێرێ ڕەنگدانەوەی ئەو کەسایەتییەیە کە وەسف کراوە و هەریەک لە وشەکان دەتوانن کەسایەتی ئارمیتەج بە جۆرێک بگۆڕن، کە جیاواز بێت لە وێنەکەی دیکەی.

لە پەرەگرافی پێنجەمدا، تێگەشتنی ئارمیتەج بۆ سروشتی بزەی کچەکە، توخمی ناوەندیی بەدیهاتنی کەسایەتیەتی. ئەگەر وشەی نێو بۆشایی دەقەکە ئەمەبێ کە ئارمیتەج کچەکەی بە بزەیەکی «شاد»ەوە لەسەر لێو بینی، تەعبیرە لەوەی ئارمیتەج حەز دەکات کە پەرچەکردارێکی

ئەرێنی بەرامبەری نوێنراوە. ئەگەر کەنینی کچەی «ئارەزوو بزوێن»ی دیبا، تەعبیر بوو لەوەی پاڵنەرەکانی ئارمیتەج جنسی بووە.

لەلایەکی دیکەشەوە، بزێوانە پێکەنین، سیمایەکی نەک گەورە ساڵ، بەڵکو منداڵانە بە کچە دەبەخشێ.

لە پەرەگرافی دواییدا، هەموو دەستەوشە سڕدراوەکان تەعبیرن لەوەی ئارمیتەج کچەی لا سەرنجڕاکێشەو بە جەستە ئاگای لێیەتی. دەقەکە پێمان دەڵێ کچە، سانا خۆی خزاندە پێشەوەی ئۆتۆمبیلەکە، کە تەعبیرە لە ناسکیی و ڕێک و پێکیی جەستەی. ئارمیتەج کەمتر سەرنجی کوڕە دەدات، واتە کوڕە «سووک و سانا» چووە پشتەوە، ئەگەر شوێنی ئەم دوو دەستەوشە بگۆڕین، باسەکە دەبێتە ئەوەی کە ئارمیتەج زیاد لە کچە، ئاگای لە کوڕەکەیەو، کچە لە پێشەوە دانیشت و کوڕە «بە سانایی خزایە دواوە»و، ئەمە کاریگەریی حەزە بۆ وێناکردنی ئارمیتەج وەک کەسێکی هۆمۆسێکسواڵ، تەنانەت ئەگەر هیچ ڕستەیەکی ڕاشکاویش لە ئارادا نەبێ(....).

دەتوانین چۆنیەتی کارکردنی دوو کۆدەکەی دیکەش لەم کۆپلە هەڵهێنجین. بۆ نموونە، کۆدی هێرمۆنتیک ئاشکرا تێیدا گرنگی پێدەدرێ. ڕێک لە سەرەتای دەستپێکردنی ڕۆمانەکەوە خوێنەر ڕادەکێشرێتە نێو پرۆسەی مەزندەکردنی ئەنجامەکان، کردنەوەی مەتەڵەکان و بەدیکردنی سەرنموونەکانی ڕووداو و مۆتیڤەکان. بەم پێیەش، لەگەڵ ئەم نموونەدا، ئێمە دەستبەجێ بەم پرسیارانە دەورە دەدرێین، «ئەم دیدارە چی لێدەکەوێتەوە؟ «،» ئاخۆ ڕێبوارەکان ئەوەندەی دیارە بێگەرد و پاکن؟»»، بڕوابەخۆبوونی ئارمیتەج لەگەڵ پێشکەوتنی ڕۆمانەکەدا ڕوو لە سستی دەکات و لە پەرەگرافی سێیەمدا کۆدێکی کولتووری هەیە لەو شوێنەدا کە دەڵێین «ئارمیتەج لەو جۆرە کەسانە بوو کە چ کات تەمەنی ئۆتۆمبیلەکەیان ناگاتە یەک ساڵ».

لێرەدا دەقەکە هەموو ئاگادارییی پێشتری ئێمە لەسەر ئەم جۆرە کەسانە وەک کەسانێکی جودا بە کۆمەڵێک ڕەفتار و چۆنێتی تایبەتەوە بانگدەکاتەوە.

سەرچاوە :

ئەم وتارە بەشی دووەمی کتێبێکە بەم ناونیشانە:

Peter Barry,Begining theory, An introduction to literary and cultural theory,Second edition, Manchester University Press, New York, 2002

تێبینی:

چەند پەرەگرافێکی ئەم وتارە لەبەرئەوەی پەیوەندیی بە بەشەکانی دیکەی کتێبەکەوە هەبووە، لێرەدا وەرنەگێڕدراون، وەکی تر، کۆی ئەم کتێبە لەلایەن کۆمەڵێک وەرگێڕەوە دەکرێتە کوردی و بەشی پێنجەمی کتێبەکە بەناوی «ڕەخنەی دەروونشیکارانە» پێشتر وەرگێڕدراوە و بڵاوبۆتەوە، بەم ناونیشانە: نەرێکار، کۆمەڵە وتاری فەلسەفەو دەروونشیکاری، مەکتەبی ڕێکخراوە دیموکراتیەکان، کوردستان، ٢٠٠٨.